

Марєєв Д. А.,
кандидат філологічних наук,
асистент кафедри української мови, літератури
та методики навчання Глухівського національного
педагогічного університету імені Олександра Довженка

ДИНАМІКА ГРАМАТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ Й СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ЛЕКСЕМИ ЛЯДА В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню трансформацій граматичного значення й семантичної структури іменника ляда, що відбулися в українських східнополіських говірках протягом останніх 60–70 років. З'ясовано просторову поведінку цієї назви в обстежуваному мовному просторі.

Ключові слова: мовна динаміка, східнополіський діалект, іменник, семантика, словоформа.

Постановка проблеми. У сучасному українському мовознавстві актуальною є проблема мовної динаміки. І хоч нині мовна трансформація в часі висвітлюється діалектологами (П.Ю. Гриценко, К.Д. Глуховцева, Г.І. Мартинова, А.О. Колесников, О.М. Костів), чимало її питань залишаються нез'ясованими. Зокрема, актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що досі динаміка назви *ляда* в українських східнополіських говірках не ставала предметом спеціальних наукових студій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Іменник *ляда* в діалектах багатьох слов'янських мов – полісемантичний та має геопросторову неоднорідність. Тому не випадково, що його було включено до програм російського, білоруського та українського лінгвістичних атласів. Навіть вийшла низка публікацій науковців, присвячених етимології, семантиці, географії цього слова [11; 13; 20]. Утім, говори з часом зазнають змін, тому через певний період вимагають повторних досліджень.

Мета статті – простежити трансформації іменника ляда, що відбулися в українських східнополіських говірках протягом останніх 60–70 років.

Дослідження проведено на основі зіставного аналізу матеріалу, вміщеного в «Атласі української мови», зібраного в середині ХХ ст., і власних записів автора, здійснених у 2010–2016 рр. у тих самих говірках, що і за першої експлорації.

Виклад основного матеріалу. В обстежуваному мовному просторі іменник *ляда* на двох часових зрізах виявляє різну родову належність, імовірно, зумовлену аналогією різних словозмінних класів, або ж, як вважають Г.В. Воронич та І.Г. Матвіяс, подібне хитання в граматичному роді частково спричинене тенденцією до уніфікації типів іменникової словозміни [4, с. 265]. Найпоширенішою залишається форма жіночого роду іменника *л'а́да* із закінченням *-а*, яка може належати як до твердої, так і до м'якої групи. Твердий варіант – *л'а́да* – відомий усім українським говорам [2, т. III, ч. 4, с. 155] та живається в літературній мові [16, т. IV, с. 577], м'який – *л'а́д'а* – виділяє східнополіські говірки з-поміж інших українських. Можливо, саме він став підґрунтям для розвитку форми *л'а́д'*, оскільки в низці говірок її виявлено замість засвідченої раніше форми *л'а́д'а* (див. к. 1).

Острівними вкрапленнями досліджуваний субстантив реалізується у формі середнього роду – *л'а́до*. Такий варіант слова є типовим для низки правобережнополіських говірок [2, т. I, к. 180; 9, с. 57, 136, 147].

Спорадично (у н. пп. 107, 139, 148¹) слово *ляда* на початку ХХІ ст. виявляє неповну числову парадигму – *pluralia tantum* – *л'а́д'і*. Множинну форму *л'а́д'ви* було уявлено за попередньої експлорації в н. п. 143.

У 2010–2016 рр. спостережено зміни в структурі слова, які, ймовірно, відбулися з метою семантичної диференціації, адже за формами *л'а́дка* (н. п. 156), *л'а́дка // бл'а́дка* (н. п. 320), *бл'а́дка* (н. п. 309) закріпилося значення «прилад прибивати нитки у ткацькому верстаті», а *л'а́д'а* в зазначених говірках маніфестує значення «кришка на погребі». Зрідка наявна семантична спеціалізація за родовою приналежністю: *л'а́да* «кришка на погріб» – *л'а́до* «частина ткацького верстата» (н. п. 166).

У цілому лексема *л'а́да* у східнополіських говірках має кілька значень. Із півночі на південь досліджуваного мовного простору (що виразно простежувалося в середині ХХ ст.) можна простежити зміну її семантики: «ділянка землі» → відсутність лексеми → «частина ткацького верстата» → наявність подвійного значення: «частина ткацького верстата» і «спускні дверцята», «кришка» → «спускні дверцята», «кришка» [2, т. I, к. 180]. Семема «ділянка землі», очевидно, має зв'язок із давнім іменником **lędo* «необроблена земля» [8, т. III, с. 335], інші значення, імовірно, пов'язані з німецьким словом *Lade* «скриня», «шухляда» [8, т. III, с. 335; 12, с. 281], адже, як слушно зауважив М.І. Толстой, в останніх значеннях не варто шукати слов'янську етимологію, що могла виникнути внаслідок перенесення географічного етимону на сферу будівельної чи ткацької термінології, адже на користь того, що це пізніший германізм, вказує ідентичність основних значень цього слова в німецькій, польській, українській, російській мовах та просторове варіювання його з указаною семантикою, що тяжіє до середньоевропейського ареалу [17, с. 141–142].

У 2010–2016 рр. виявлено збільшення кількості східнополіських говірок, у яких уживають назву *л'а́да* (див. к. 2.). Найчастіше за нею закріплені значення «кришка» та «дверцята»: «кришка на погребі» (н. пп. 3, 6, 8, 16, 64–65, 69–72, 79–80, 86, 101, 104–108, 111, 113–114, 118–122, 125, 127, 132, 140–141, 144, 147, 150–151, 153, 156, 159, 161, 166, 168–169, 171, 172, 181, 188–189, 190–191, 279, 307–311, 313–314, 319–320, 322, 324, 349, 353, 355), «кришка на горіше» (н. пп. 120, 122, 149, 173, 289, 310, 313–314, 317, 324, 351, 353), «кришка на колодязі» (н. пп. 169, 313), «будь-яка кришка» (н. пп. 103, 152), «будь-які дверцята» (н. п. 152), «двер-

¹ Номери населених пунктів подаємо за мережею «Атласу української мови», том I.

пята в підвал, погріб» (н. пп. 5, 19, 73, 110, 112, 116–117, 123, 135, 138–139, 145, 148, 162, 167, 175, 307), «дверцята на горіще» (н. пп. 19, 123–124, 171, 175, 191).

У зв'язку зі зникненням потреби в ткацтві зі значенням «частина ткацького верстата» слово *л'ада* зазнає пасивізації.

Значний інтерес становить сучасна фіксація цього слова із значеннями «пасовище» (н. п. 132), «ділянка землі» (н. пп. 3, 6), «велика ділянка землі» (н. п. 13), «ділянка оброблюваної землі під посів» (н. пп. 94, 100, 130), «ділянка оброблюваної землі, поділена на частини» (н. п. 11), «ділянка городу, засіяна переважно однією культурою» (н. п. 68), «низовина городу, залита водою» (н. п. 130), «ділянка землі, залита водою і заросла травою» (н. п. 67), «поляна серед лісу» (н. п. 95), а також «поляна на болоті», «урочище» [18, с. 175].

Цей номен із семантичною диференційною ознакою «місцевість» відомий іншим східнослов'янським мовам та їхнім діалектам [1, с. 13; 3, с. 60; 6, вип. III, к. 83; 7, к. 337; 14, с. 153; 15, вип. 17, с. 259–262; 19, с. 411–412] і, як свідчать матеріали «Атласу української мови», із подібними значеннями не зафіксований у новостворених українських говірках [2, т. III, ч. 4, с. 155].

За сучасних обстежень у н. пп. 7 і 66 засвідчено нетипове для східнополіського говору значення лексеми *л'ада* «стіл для торгівлі». Подібна семантика слова характерна для українських південно-західних говірок [2, т. III, ч. 4, с. 155; 5, с. 117; 10, т. I, с. 424].

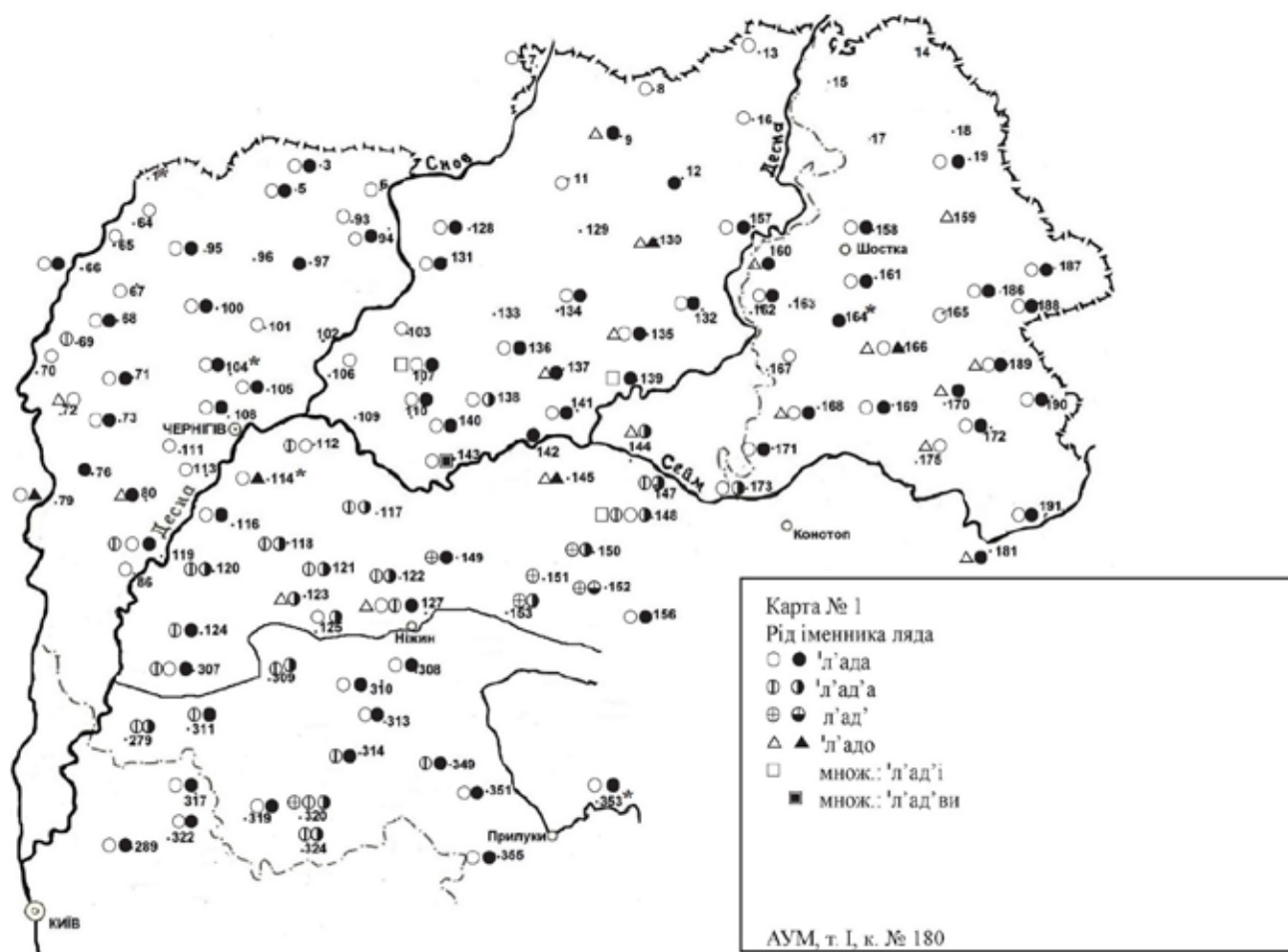
За експлорації в середині ХХ ст. у н. п. 168 слово *л'ада*, крім значень «кришка», «дверцята», «частина ткацького вер-

стата», маніфестувало значення «ледар». Це слово із такою семантикою в 1948–1963 рр. було зафіксовано в поодиноких правобережнополіських і українських говірках Курщини [2, т. I, с. 43]. Етимологи пов'язують значення слова *л'ада* «ледар» із російським словом *лад* «злий дух», «біс», «нечистий» [8, т. III, с. 335–336]. У 2010–2016 рр. в обстежуваному мовному просторі лексеми *л'ада* зі значенням «ледар» не занотовано.

Висновки. Отже, за 60–70 років після першої експлорації слово *л'ада* зазнало менше перетворень у граматиці (зокрема, збільшилась кількість говірок із формою *л'ад'* на місці форми *л'ад'а*) й помітно більше на лексичному рівні (воно відходить до пасивного словника зі значенням «частина ткацького верстата»; збільшило активність уживання із семантикою «кришка», «дверцята»; перестало функціонувати зі значенням «ледар»; ним почали послуговуватися з метою позначення столу для торгівлі).

Повторне обстеження мовного простору дало змогу виявити більше говірок, аніж у середині ХХ ст., у яких слово *л'ада* має значення, пов'язані семантичною диференційною ознакою «місцевість», отже, є давніми за походженнями. Цей факт стає на користь аргументу про впровадження студій із мовної динаміки, адже вони дають змогу не тільки з'ясувати трансформацію говірки в часі, але й зафіксувати мовні факти, які не були зауважені попередниками.

Карти № 1, № 2 репрезентують матеріали двох часових зрізів: середини ХХ ст. і початку ХХІ ст.: контурні фігури відтворюють матеріали, зібрані протягом 2010–2016 рр.; залиті фігури – матеріали середини ХХ ст., представлені в АУМ.

Література:

1. Анічэнка Ў. Палескія беларуска-українська моўныя паралелі. *Велике лядо* : збірник статей, присвячений 60-річчю доктора філологічних наук, професора Миколи Васильовича Никончука. Житомир, 1997. С. 11–15.
2. Атлас української мови: в 3 т. Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. Київ, 1984. 498 с.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. Київ, 2001. 266 с.
3. Букринская И.А., Кармакова О.Е. Лексическое своеобразие переходных говоров (псковские и витебские говоры). *Культура народов Причерноморья*. 2007. № 110, Т. 1. С. 59–61.
4. Воронич Г., Матвійс І. Вплив родової диференціації на формування типів словозміни іменників в українських говорах. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ, 1994. С. 265–274.
5. Гуцільські говірки: Короткий словник. / Відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.
6. Диалектологический атлас русского языка. Центр Европейской части СССР. Выпуск III: Карты (часть 2). Синтаксис. Лексика. Москва, 2005.
7. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963. VIII + 338 карт.
8. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / Редкол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ, 1982. Т. 1.
9. Никончук М.В. Правобережнополіські говірки в лінгвогеографічному висвітленні. Житомир, 2012. 316 с.
10. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. Ч. I. А–Н. Київ, 1984. 496 с.; Ч. 2. О–Я. Київ, 1984. 517 с.
11. Петров В. К палеонтологии слова «ляда», «лядина». *Язык и мышление*. Москва; Ленинград, 1936. Кн. 6–7. С. 43–47.
12. Пиц Т.Б. До проблеми дослідження німецьких запозичень в українській говірковій лексичі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2013. Вип. 35. С. 281–284.
13. Порохова О.Г. Слова *ляда*, *лядина* и *нива* в русских народных говорах. *Лексика русских народных говоров*. Москва – Ленинград, 1966. С. 175–191.
14. Расторгуев П.А. Словарь народных говоров Западной Брянщины (Материалы для истории словарного состава говоров). Минск, 1973. 296 с.
15. Словарь русских народных говоров. Выпуск 1. Москва – Санкт-Петербург, 1965.
16. Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970–1980.
17. Толстой Н.И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды. Москва, 1969. 264 с.
18. Черепанова Е.А. Микропонимия Черниговско-Сумского Полесья. Сумы, 1984. 458 с.
19. Яшкін І.Я. Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія. Мінск, 2005. 808 с.
20. Rudnicki M. Rdzeń *lendh- w językach indoeuropejskich. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Mickiewicza. Filologia*, № 1. Poznań 1957, s. 79–85.

Мареев Д. А. Динамика грамматического значения и семантической структуры лексемы лядо в украинском восточнополюсском говоре

Аннотация. Статья посвящена исследованию трансформаций грамматического значения и семантической структуры существительного лядо, произошедших в украинском восточнополюсском говоре в течение последних 60–70 лет. Выявлено пространственное поведение этого названия в обследуемом языковом пространстве.

Ключевые слова: языковая динамика, восточнополюсский диалект, существительное, семантика, словоформа.

Marieiev D. The dynamics of the grammatical meaning and semantic structure of the lexeme лядо in the Ukrainian Eastern Polesian dialect

Summary. The article is devoted to the study of the transformations of the grammatical meaning and semantic structure of the noun лядо, which occurred in the Ukrainian Eastern Polesian dialect during the last 60–70 years. The spatial behavior of this name in the surveyed language space has been clarified.

Key words: language dynamics, Eastern Polesian dialect, noun, semantics, wordform.